

ТЕОРІЯ КУЛЬТУРИ

УД К 008:[74.016.4+003.3]

Нікішенко Ю. І.

ОРНАМЕНТ ТА ПИСЬМО: ДО ПРОБЛЕМИ СПІВІСНУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

Матеріали цієї статті присвячено питанням подібностей та відмінностей у функціях орнаменту й письма, як найбільш давніх знакових систем. Розглядається питання походження цих явищ крізь призму функціональних особливостей та призначення кожної із систем як засобу збереження та передачі певної інформації.

Проблема співіснування та близькості функцій орнаменту й письма досить тривалий час цікавить дослідників. Це питання неодноразово підіймалося вітчизняними та зарубіжними науковцями в різних ракурсах, зокрема – з позиції походження цих двох явищ, їхніх функціональних особливостей тощо [1]. Так, В. Істрін вважає моментом виникнення піктографічного письма появу в пам'ятках первісного мистецтва «особливостей, характерних для піктографічних зображень» [2], з його ж точки зору «початком формування піктографічного письма слід вважати період, коли первісні малюнки починають застосовуватися не лише для пізнання світу, для задоволення художніх потреб людини або для магічних культових цілей, а й (хоча б частково) і для цілей комунікативних та меморіальних, тобто для передачі будь-яких повідомлень або для фіксації їх у часі» [3]. Дана тема своєю специфікою та багатогранністю викликати достатньо велику кількість питань і дискусій ще тривалий час. Це пов'язано із предметом дослідження, який має занадто багато різновекторних характеристик і тому залишається загадкою для дослідників. У матеріалі, наведеному нижче, пропонується підійти до цієї проблеми дещо з інших позицій і звернутися лише до декількох ключових аспектів співіснування орнаменту та письма, які стосуються особливостей їх функцій та призначення. Припущення, висунуті автором, також не претендують ані на вичерпність, ані на те, аби бути абсолютною істиною. Це також одна із гіпотез, що формулюються відносно того, у який спосіб орнамент та писемність могли виконувати схожі функції в етнічній культурі, залишаючись, по суті, самостійними її явищами.

Вважається, що виникнення письма, точніше, його виділення із певного синкретичного цілого, яке називають первісним мистецтвом, повинне збігатися із виокремленням із цього синкретичного цілого комунікативних та меморіальних функцій. У такому разі, зображення, що мали переважно (або суто) комунікативне чи меморіальне призначення, слід вважати пам'ятками письма, що, однак, не означає їхнього обов'язкового зв'язку з мовою [4]. Відповідно до тих функцій, які у традиційному суспільстві відводилися мистецтву, а це, зокрема, передача інформації на синхронному та діахронному рівнях, орнамент у період первісності дійсно можна вважати спорідненим із письмом як через функціональні особливості, так і через схожість виражальних засобів. Письмо, як вважається, виникло із образотворчого мистецтва шляхом схематизації, спрощення, впорядкованості як самих зображень, так і їхніх зв'язків між собою. В цьому аспекті процес генези мистецтва розділяють на три етапи: перший етап – до появи в первісному мистецтві зображень, що мали перш за все комунікативну функцію; другий етап – до повного виокремлення писемності, коли вона починає остаточно співвідноситись із мовою; третій етап – існування мистецтва та писемності як абсолютно самостійних систем [5]. За даною схемою орнамент і письмо досить тривалий час співіснували та, можливо, використовувалися паралельно для фіксації певної інформації. Лише на останньому етапі вже можна говорити про паралельне існування орнаменту та конкретної системи письма, що відповідає саме мовним, а не лише інформаційним потребам.

Але наведені висновки, запропоновані дос-

лідниками, викликають багато питань, оскільки в око відразу впадають певні невідповідності. Зокрема, з приводу паралельності походження орнаменту та письма. Зараз уже не викликає сумніву те, що орнамент є давнішим за письмо, більше того, він є найдавнішою, як на нашу думку, візуально оформленою знаковою системою. Він міг складатися паралельно з вербальною мовою, що давало людині можливість робити спроби не лише формулювати свої думки усно, а й фіксувати їх на певній площині за допомогою комплексу знаків. Ці знаки формувалися як аналоги тим символам, що існували в якості номінативних понять для всього навколишнього світу (слова-символи, здатність мислення тощо). Власне, сама вербальна мова з'являється тоді, коли людина починає мислити образами-знаками і створює позначення для всього довколишнього світу. Зв'язок архаїчного мистецтва, куди входила й орнаментика, та письма справді дуже давній. І образотворче мистецтво, і письмо розглядаються як знакові системи, призначенням котрих була передача інформації про навколишній світ. У цьому аспекті різниця між ними полягає в характері їхнього співвідношення з навколишнім світом: якщо перша система співвідноситься з ним безпосередньо, то друга — опосередковано, через систему мови. Але в архаїчних культурах вже саме існування піктографічного письма ставить під сумнів обов'язковість співвідношення письма з вербальною мовою на таких самих умовах, як і сучасного фонетичного або навіть ієрогліфічного письма. Це були образи, які стосувалися радше комплексу понять, аніж спроби передати *слово*. Тому піктографічне письмо стоїть ближче до орнаменту.

Фактично, орнамент з'являється разом із мовою, як наступна за порядком знакова система, що також була мовою, але не вербальною і не мовою жестів. Письмо ж у тому вигляді, який можна виокремити як власне письмо, з'являється пізніше. Функціонально завдання орнаменту та письма подібні: вони призначені для того, щоб передавати інформацію, але спосіб, у який вони це роблять, та сама інформація, яку вони передають, суттєво різняться між собою. Орнамент важко прирівняти до письма повною мірою, оскільки він однозначно є більш давньою та іншою системою передачі інформації, аніж письмо. Це, як вже зазначалося, була достатньо архаїчна знакова система, що розвивалася паралельно до мови і стояла ближче до мистецтва, аніж до письма як такого, хоча остаточно орнамент злився з мистецтвом не так вже й давно.

І орнамент, і письмо є певними знаковими

системами, але орнамент в даному разі постає свого роду формулою, де важливу роль при розумінні (прочитанні) зображення відігравали саме його мистецькі характеристики (симетрія, принцип побудови композиції, характер тиражування окремих знаків, організація зв'язку між елементами, присутність картуша тощо). Для побудови письмового тексту всіх цих умов дотримуватися не потрібно. Втім, там є свої специфічні риси, зокрема, те, що ранні письмові тексти могли будуватися за принципами орнаменту. І хоча це був уже саме письмовий текст, а не орнамент, проте подібні наслідування нам видаються намаганням дотримуватися певних традицій, що вже стали канонічними.

Отже, орнамент постає не як письмо — він не був для цього пристосований. Обмежена кількість знаків давала можливість створювати текст-формулу, де знак був понятійним, а його семантика залежала від його розміщення в загальній композиції. Письмо, починаючи від піктографії і аж до фонетичного письма, йшло, в принципі, подібним шляхом (лише фонетичне письмо розширило можливості передачі змісту інформації). Основна відмінність піктограми від орнаментального мотиву в тому, що вона не була полісемантичною. Подібність між орнаментальним мотивом та піктограмою, на нашу думку, полягає в тому, що зміст обох зображень можна було розкрити лише в загальному контексті зображення, хоча піктограма не так радикально могла змінювати своє значення. В орнаменті ж семантика знаків змінювалася відповідно до змін у світогляді. Тому в орнаменті знак, на відміну від піктограми чи ієрогліфа, не лише полісемантичний — він полісемантичний у часі, а тому не фіксований у якості константи, як це відбувалося з ієрогліфікою. Орнаментальний мотив був частиною сакрального тексту або формули, тому тлумачився відповідно до того, у який спосіб його було включено до композиції, відповідно до власної конфігурації та кольору.

Ми бачимо, що орнамент формувався як інша мова, відмінна від вербальної, що вимагала власних засобів передачі інформації. Цю мову не можна було перевести в систему фонетичного письма. Найближчим до орнаменту варіантом письма (за винятком піктограми, звичайно) можна вважати ієрогліф. Але його вже складно включити до орнаментальної композиції на умовах використання у якості орнаментального мотиву, оскільки ієрогліф не вписується в такі вимоги, як ритміка, симетричність тощо. Втім, доцільно буде згадати той цікавий факт, що найдавніші форми орнаменту також не завжди відповідали цим вимогам. Вони

не завжди були симетричними, вони не були динамічними (не передавали рух, не включали його у свою структуру). Отже, найдавніший орнамент свого часу не відповідав тим вимогам, що нині існують до нього, не вкладався у ті параметри, які сьогодні є ключовими для визначення самого поняття «орнамент».

У такому випадку постає питання: а чи не застосовуємо ми *сучасні* критерії, сформульовані нами по відношенню до *сучасного* явища «орнамент» до тих систем, які були або *протоорнаментами*, або знаковими системами, паралельними до вербальної мови. Зокрема, вони могли бути найбільш наближеними до тієї частини вербальної мови, яка відносилася до сфери сакрального, в тому числі це стосується тих орнаментів, що передавали певні сакральні зображення. Фактично, у цьому разі на перший план виходить саме мова, зокрема, та її частина, що стосувалася способів передачі сакральних понять, формул тощо. Якщо припустити, що окремі частини мови, що стосувалися передачі сакральної інформації, були табуйованими (приміром, окремі формули) або просто самі функціональні особливості сакральної сфери виходили за межі розмовної мови, то виникала необхідність мати додаткові засоби для їхньої передачі та фіксації. Саме таким особливим частинам мови або формулам могли знадобитися власні способи передачі (у вигляді зображення) або фіксації на поверхні, яка б змогла протягом тривалого часу виконувати функції носія інформації.

Подібними потребами можна пояснити появу орнаментів на стінах печер та ритуальних предметах — в одних випадках це були додаткові інформативні включення, в інших — сакральні формули, що підсилювали значимість предмета. Орнамент, таким чином, постає у якості ритуалу, що переноситься або переводиться в образотворчу площину, а кожен знак або мотив такого орнаменту відповідно знаходив власне місце в зображенні, фіксуючи ритуальне дійство у послідовності його розвитку.

Виходячи з цього, ми можемо припустити, що вже на початку свого існування орнамент розподілявся на кілька відгалужень: це міг бути орнамент-формула, орнамент-орнамент та орнамент, який ще можна визначити як «не-орнамент». Виокремити ці відгалуження можна шляхом детального аналізу функціональних особливостей орнаменту в культурі. Відповідно, найдавнішою формою орнаментальних побудов постає саме той орнамент, який пропонується визначити як «не-орнамент». Це саме ті окремі абстрактні мотиви, знаки, що поступово трансформували-

ся у піктограми, а надалі могли стати основою формування ієрогліфічного письма. Крім того, до «не-орнаментів» можна віднести групу мотивів, що виникли як орнаменти технічні. Наступна форма розвитку орнаменту — орнамент-формула. В цьому разі йдеться про чіткі канони побудови орнаментального зображення, кожен знак займає відведене йому місце, формула використовується лише в певних випадках і займає чітко відведене їй місце. Останнім за хронологією буде орнамент-орнамент, це вже той етап розвитку орнаменту, коли він стає орнаментикою, відповідаючи вимогам декоративності, мальовничості тощо і належить суто мистецтву, зокрема — професійному.

Найважливішою специфікою наведеного поділу є те, що до перших двох груп орнаментів не включалися будь-які зображення, які не відповідали поняттю формули чи сакрального тексту (знову-таки, до них належать і зображення суто технічного походження, які не мали відношення до текстів взагалі). В останньому ж випадку до орнаментальної композиції можна було включати будь-які зображення, головне, щоб вони відповідали загальним характеристикам та призначенню декору в цілому. Саме сюди, до останньої групи, можна цілком справедливо віднести технічні «не-орнаменти». На нашу думку, запропонований поділ відображає ті трансформаційні процеси, що відбувалися в орнаменті та в культурі в цілому, що призвело до переходу цього явища зі сфери мовної до сфери мистецької. Не будемо торкатися зараз теми мистецтва як мови культури, оскільки не маємо такої можливості, зауважимо лише, що у якості мистецької категорії орнамент набув нових можливостей для передачі інформації, які вже не споріднюють його з текстом.

У процесі порівняння орнаменту та тексту (а точніше, письма) є аспект, який поки що викликає більше питань, ніж дає відповідей. Це той факт, що у якості орнаменту нами сприймаються навіть такі композиції, де немає ані ритму, ані симетрії, ані руху. Можливо, це пояснюється тим, що свого часу будь-яке зображення, не пов'язане із натуралістичним, уже сприймалося як орнамент. У ньому вбачали свого роду алегорію чи текст, що був зрозумілим без додаткових пояснень. Таке зображення справді могло не бути симетричним. Тобто симетрія — якість або характеристика, яку орнамент отримав уже в розвитку, хоча окремі бінарні опозиції в побудові зображення виокремлюють ще в первісному мистецтві.

Характерною рисою подібних бінарних опо-

зицій було те, що їхні частини могли не бути тождними. Тобто в подібного роду композиціях основну роль відігравала не симетрія чи можливість повтору, а виокремлення поняття «право — ліво». Це дає змогу трактувати такі зображення не зовсім як орнаменти, а швидше, як спробу певним чином відобразити особливості світобудови чи певні суспільно-статусні характеристики. Те, що в наш час такі зображення сприймаються саме як орнаментальні, свідчить не лише про надзвичайну давність такого явища, як орнамент, але й про те, що орнамент не весь час відповідав тим канонам, які були складені для нього протягом останніх кількох тисячоліть.

Відповідно, варто знову повернутися до сакрального мистецтва, а також до того, яку функцію, з мистецьких позицій, виконував орнамент. Можна припустити, що орнамент був не просто образотворчим (мистецьким) способом зафіксувати певну сакральну інформацію на певній поверхні. З нашої точки зору, орнамент міг бути одним із найдавніших способів реалізації логічного та абстрактного мислення у людини. Цей спосіб був достатньо складним, аби потім трансформуватися у письмо, — сама складність побудови, принципи композиційного оформлення тощо свідчать про те, що орнамент розвивався згідно з власними законами. Для побудови писемності, зрештою, було використано інший принцип, який не реалізувався в орнаменті. І причиною цього, на нашу думку, є те, що орнамент, насамперед, був явищем, близьким до світу сакрального і не міг бути використаний для передачі інформації ширшої, ніж це відповідало його призначенню. Це простежується у функціональних особливостях орнаменту навіть у XIX ст.: передусім орнамент виступає як оберіг, магічна захисна формула, певна інформація щодо соціального чи етнічного статусу, але нічого додаткового текстом орнаменту сказати неможливо.

Тому письмо та орнамент важко віднести до однокорінних явищ у культурі, хоча певні риси та призначення у них схожі — фіксувати та передавати інформацію. Спільними є і витoki орнаменту та писемності в тій їх частині, що стосується мови та мислення, які стали джерелами формування різних знакових систем. Інша річ, що орнамент та письмо мали справу з різними видами інформації, а, відповідно, різними були й способи її передачі. В одному випадку це формула, в іншому — розширений текст. На нашу думку, письмо більшою мірою призначалося для передачі десакралізованих текстів (звичайно, тоді, коли воно відокремилася від писемності сакральної — піктографії). Знаки, що використо-

вуються у письмі, надзвичайно конкретні, вони майже не можуть змінювати своє смислове навантаження залежно від змін у світоглядній чи соціальній сферах. Особливо це стосується фонетичного письма. А орнамент зберіг свої сакральні функції, тому коли змінювалися вірування, орнаментальні мотиви-знаки або змінювали свою семантику, або, зрештою, десакралізувалися і переходили у категорію декоративних зображень. Саме цим можна пояснити формування такої великої кількості орнаментів у період переходу від первісного суспільства до наступних його форм — тоді давні світоглядні системи почали активно трансформуватися, склалися нові форми культів та релігії, які потребували нових сакральних систем запису, що відповідали б вимогам нових вірувань.

Тоді ж сформувалися і нові, складніші системи суспільних стосунків, нові форми соціуму, на тлі яких почало формуватися уже професійне мистецтво. Це дало змогу перевести фіксацію інформації на нові способи запису, а орнаменти почали переходити до категорії естетичного, перетворюючись на декор. У професійному мистецтві сакральні групи орнаментів зберігалися слабо, залишившись лише в народному мистецтві у якості традиційних, етнічних.

Виходячи з цього, можна припустити, що формування орнаментів було процесом не лише надзвичайно давнім та тривалим, а й багаторівневим, оскільки різні групи орнаменту мають різні джерела походження та різні функції. Наприклад, групи орнаментів, що формувалися паралельно зі світоглядом і відповідали вимогам сакральних текстів разом зі змінами в релігії, змінювали свої характеристики.

Письмо також могло сприйматися як засіб фіксації сакральних текстів, але в такому разі воно мало бути забороненим знанням, або ж знанням, недоступним для широкого загалу.

Але основними відмінностями письма й орнаменту можна вважати те, що кожен з них виробив власні семантичні засоби, які формують зміст зображення або тексту. Письмо формує речення за допомогою синтаксису та знаків пунктуації, а орнамент використовує в таких випадках засоби образотворчого характеру: домінуючі мотиви, спосіб сполучення мотивів у комплексі, колір, картуш тощо. Зокрема, колір та картуш — прийоми, що присутні також і в письмі («червона літера», «червоний рядок», підкреслювання, як спосіб виділення важливої частини тексту). Це той випадок, коли письмо набуває орнаментальних рис, тобто звичай зафіксував спосіб, у який свого часу в орнаментальних зображеннях від-

діляли найважливішу частину. Письмо «орнаменталізувалося» також у тих випадках, коли почали формуватися епіграфічні орнаменти. Звичайно, це мистецький прийом, але чи не може він свідчити про те, що письмо проходить той самий шлях, який до нього пройшла давніша знакова система? Знаки можуть перетворитися на образотворчі мотиви і включитися до декоративних зображень, що, зрештою, сталося з орнаментами, які перестали бути зрозумілими і злилися з декором, перетворившись на орнаментику.

Такі особливості та характерні риси свідчать на користь того, що орнамент в кінцевому підсумку був найдавнішим засобом передачі інформації, винайденим людиною. Але він не трансформувався у письмо, оскільки був підпорядкований іншим вимогам і законам, мав абсолютно іншу структуру, непридатну для створення на її основі нових форм, подібних до письма. Письмо формувалося шляхом виокремлення поняття, ідеограми, від іконічного знаку до логограми або літери, вибудовувався певний порядок побудови речення. А орнамент розвивався в межах форми від простої до складної, створюючи нові форми симетрії тощо. Він не спромігся сформувати такі засоби виразності, які допомогли б конкретизувати закладену в нього інформацію, оскільки це, в першу чергу, була *формула*, незмінність якої гарантувала міфологічна свідомість. Але посправжньому зближує орнамент і письмо те, що

вони належать до мов культури, просто засоби та призначення цих мов вже від самого початку їхнього буття різнилися між собою.

Як бачимо, питань щодо співіснування та можливої спорідненості орнаменту й письма достатньо. Ця проблема ще не вивчена настільки, щоб вважатися вичерпаною, і залишає широке поле для дослідників. Можна сказати, що орнамент, будучи явищем в інформативному плані набагато давнішим, аніж письмо, навряд чи був споріднений з ним настільки, наскільки це іноді намагаються показати. Питання про те, наскільки орнамент та писемність є спорідненими і, водночас, незалежними, залишається відкритим. Однак саме те, що ці обидва явища призначалися для збереження і передачі інформації, зближує їх набагато більше, аніж навіть якби вони були спорідненими генетично і належали до однієї категорії знакових систем. Цілком можливо, що письмо структурно й образотворчо будувалося шляхом наслідування орнаменту, але оскільки фактично у них були різні завдання та структура, то вони ніколи не дублювали одне одного, навіть у тих випадках, коли їх використовували разом. Таким чином, навіть із невеликого наведеного матеріалу зрозуміло, наскільки масштабною є проблема походження та співіснування таких знакових систем, як орнамент та письмо, і скільки вона ставить запитань, розв'язання яких ще попереду.

1. *Бернштам А. Н.* Киргизский народный повествовательный узор // Рындин В. М. Киргизский национальный узор.— Л.— Фр., 1948.— С. 1–10; *Иванов В. В.* Об одном типе архаических знаков искусства и пиктографии // Ранние формы искусства.— М.: Искусство, 1972.— С. 105–147; *Истрин В. А.* Развитие и возникновение письма.— М.: Наука, 1965.— 599 с.; *Кнорозов Ю.* Иероглифические рукописи майя.— Л.: Наука, 1975.— 315 с.; *Кожин П. М.* О древних орнаментальных системах Евразии // Этнознаковые функции культуры.— М.: Наука, 1991.— С. 129–151; *Макимова Д. А.* Первобытное искусство как единство художественно-образного и понятийного освоения мира // Первобытное искусство. У истоков творчества.— Новосибирск: Наука, 1978.— С. 7–

17; *Пустовалов С. Ж.* Чи була писемність у катакомбного населення Північного Надчорномор'я? // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки.— Т. 2.— Культура.— К.: Стилос, 1997.— С. 123–136.
2. *Истрин В. А.* Развитие и возникновение письма.— М.: Наука, 1965.— С. 53.
3. Там само.— С. 47.
4. *Карпатьянц А. М.* Изобразительное искусство в архаических культурах (Китай до середины I тысячелетия до н.э.) // Ранние формы искусства.— М.: Искусство, 1972.— С. 445–446.
5. Там само.— С. 447.

J. Nikishenko

THE ORNAMENT AND THE WRITING LANGUAGE: TO THE PROBLEM OF CO-EXISTENCE AND FUNCTIONAL PECULIARITIES

The materials of this article are devoted to the question of the similarity and distinction of the functions of the ornament and the writing language as the most archaic signs systems. The question of the arising of this systems is analysed through the functional peculiarities and destination of the each of this systems as a mean of the preservation and translation of the information.